

ARAP SİYASÎ GELENEĞİNİN EHL-İ BEYT TAMLAMASININ KAVRAMLAŞMA SÜRECİNE ETKİSİ

Adnan DEMİRCAN*

EFFECT OF ARAB POLITICAL TRADITION ON THE PROCESS OF THE CONCEPTUALISATION OF THE PHRASE "AHL AL-BAYT" (PEOPLE OF THE HOUSE)

The phrase of "Ahl al-Bayt" is an important expression that serves for political goals in the Islamic History. The phrase was used to use in "al-Jahiliyya Era" for the one who belonged to the family of the leader of the tribe (Qabila), must be used in the same context by the relatives of the Prophet after the deciding on the first Khaliph, Abu Bakr.

The political demands that were raised by the people who claimed to be relatives of the Prophet, like Ali and the others who came from his family in general, were referred to be "Ahl al-Bayt" depending on the conditions of the time.

In this article, the phrase of "Ahl al-Bayt" will be studied by concentrating on its importance in the political life at the first century after the Hegira. While doing that, Arab tradition is being observed.

Bu makalede, özellikle I./VII. asırdaki gelişmeler dikkate alınarak, Ehl-i beyt¹ (ehlu'l-beyt) tamlamasının siyasal tartışmalarda bir meşrûiyet dayanağı olarak yer alması ve bu anlayış üzerinde Arap geleneğinin etkisi irdelenecektir.² Çalışmada, Şîa'nın itikadî mezhep haline geldiği dönemdeki gelişmeler değil, büyük ölçüde bir siyasî hareket olarak Ehl-i beyt taraftarlığı anlamında varlığını sürdürdüğü dönem

* Prof. Dr., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. ademircan@harran.edu.tr

¹ Tamlama, Arapça'da "ehlu'l-beyt" şeklinde ise de Türkçe'de, Farsça isim tamlaması haliyle "Ehl-i beyt" olarak kullanılmaktadır. Biz de bu yaygın kullanımı tercih ettik.

² Son yıllarda ülkemizde Ehl-i beyt ve tarihi üzerine kayda değer çalışmalar yayımlanmış olup bunlardan bazıları şunlardır: Varol, M. Bahaüddin, *Ehl-i beyt Gerçeği*, Şamil Yayıncılık, İstanbul (t.y.); Fevzi, Faruk Ömer, "Ehl-i beyt Kavramı Üzerine", Çev.: M. Bahaüddin Varol, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (1999); Kutlu, Sönmez, "Ehl-i beyt Sembolik Kapitalinin Tarihî Süreç İçinde Semerelendirilmesi", *İslâmiyat*, 3/3 (2000); Duman, M. Zeki, "Kur'an-ı Kerim'de Ehl-i beyt", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (2001); Varol, M. Bahaüddin, "Hicrî I. Asırda Ehl-i beyt İmajı", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (2003); Varol, M. Bahaüddin, "Ehl- Beyt Sevgisi Nedir? Nasıl Olmalıdır?", *İstem*, 1/2 (2003); Uyar, Gülgün, *Ehl-i beyt: İslâm Tarihinde Ali- Fâtıma Evlâdı (260/873'e Kadar)*, İstanbul 2004.

dikkate alınacaktır. Önceleri Ehl-i beyt olmaları hasebiyle iktidar hususunda Hâşimîlerin söz sahibi olması gerektiğini savunan siyasî bir hareket olarak doğan ve hareketin liderliğini Ali'nin üstlenmesiyle "Şî'atu 'Alî" denilen grup, zamanla ortaya çıkan gelişmelerle birlikte, imâmın mâsumiyetini ve Hz.Peygamber'den sonra Ali ve evlâdının iktidarının nassa dayanan dinî bir emir olduğunu savunan bir mezhep haline gelmiştir.³ İmâmet meselesi, Şîa tarafından daha sonra inanç konularından biri olarak kabul edilmiş olsa bile aslında sorun, iktidarı ele geçirmenin önünde, aşılamayan engellerin varlığından doğmuştur. Ehl-i beyt tamlaması, Şîiliğin temel görüşlerinden olan imâmet anlayışı açısından, imâmın kim olduklarını belirlemek için hayatî öneme sahip kavramlardan biridir. Bu sebeple kavrama yüklenen anlam üzerinde epey kafa yorulmuş; bazen anlamını daraltan, bazen de genişleten rivayetler ortaya çıkmış; öte yandan Şîilerin muhalifleri, Ehl-i beyt tamlamasının anlamı ile ilgili alternatif rivayet ve görüşler üretmekten kaçınmamışlardır.

Ehl-i beyt tamlamasının kavramlaşma sürecinde Arap geleneğine önemli bir rol atfettiğimiz, makalenin başlığından da anlaşılacaktır. Bu yaklaşımımız, temelde siyasî bir hareket olarak ilk Şîî düşüncenin oluşumu için de geçerlidir. Bizim iddiamızın aksine bazı yazarlar, Şîa mezhebinin doğuşunda İran kültürüne ve bu kültüre ait hanedan düşüncesine,⁴ bazıları ise Yahudilik ve Hıristiyanlığa önemli rol atfetmektedirler.⁵ İran menşeyini savunanlar, İranlıların kutsal hükümdar inancına sahip olması ve Şîiliğin İran kültürünün hâkim olduğu bölgede yayılmasından hareketle görüşlerini temellendirmeye çalışırlar. Öyle anlaşılıyor ki, ortaya çıkışından bir süre sonra meydana gelen olaylar yüzünden Şîiliğin, bir Arap hareketinden çok bir Fars hareketi olduğu düşünülmüştür; ancak temel tarih kaynakları dikkatlice incelendiğinde, Şîilik olaylarına ilk defa Araplar arasında rastlandığı görülecektir.⁶ Siyasî bir hareket olarak Şîilik, Ali taraftarlığı (Şî'atu 'Alî) şeklinde Hz.Peygamber'in vefatından hemen sonra ortaya çıkmış; daha sonraki yıllarda birçok etkenle birlikte itikadî bir mahiyete bürünmüş ve bu dönem, yaklaşık bir asır sürmüştür. Bu süreci dikkate aldığımızda, Ali'nin hilâfeti umduğu Hz.Peygamber'in vefat ettiği günlerde ve daha sonraki iki halifenin belirlenmesi sırasında İran kültürünün etkisinden bahsetmek mümkün değildir. Öte yandan Ali'nin, Hz.Peygamber'in vefatından sonra hayatını Medîne'de geçirdiği dikkate alındığında, onun İran kültürüyle münasebetinin asgari düzeyde olması lazım geldiği anlaşılacaktır. Mehdi inancı ve imâmet (halîfelik) anlayışı ise Yahudi ve Hıristiyan menşeyi ile ilgili ileri sürülen temel dayanaklardır. Bize göre gelişmeler, zikrettiğimiz görüşlerden farklı bir tablo ortaya koymaktadır. Hatırlanacağı üzere Ali'nin iktidar beklentisi, Arapların yaşadıkları ortamda ortaya çıkan, Arap geleneğinin içinde gelişen ve iddiaları Arap kültürüne dayanan bir talepti. Hasan ve Hüseyin'in iktidar talepleri sırasında kendileriyle münasebeti olanlar, Arap kabilele-

³ Şîa'nın doğuşu ve ilk Şîî hareketleri hakkında geniş bilgi için bk. Onat, Hasan, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîiliği*, Ankara 1993, s. 43-142.

⁴ Şîa'nın İran asıllı olduğunu savunanlar ve bunlara yönelik bazı eleştiriler hakkında bilgi için bk. İrfan Abdulhamîd, *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, Çev.: M. Saim Yeprem, İstanbul 1983, s. 26-31. Şîa'nın menşeyi ile ilgili görüşlere yönelik bir eleştiri için bk. Onat, s. 20.

⁵ Bk. İrfan Abdulhamîd, s. 31-35. İran menşeyine yönelik eleştirileri ve Yahudilik menşeyi ile ilgili görüşleri için bk. Wellhausen, Julius, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, Çev.: Fikret İşiltan, Ankara 1989, s. 147-153.

⁶ Bk. Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev.: Ethem Ruhi Fırlı, Ankara 1981, s. 48.

riydi. Daha da ilginç olanı, ilk Hâricî ve Şîf hareketlerine baktığımız zaman hareketlerin gücünü Mekkeli ve Medîneli Müslümanlar değil, bedevîlikten hadarîliğe geçiş süreci yaşayan kabileler oluşturmaktadır.⁷

Emevîler döneminde ortaya çıkan birçok isyanda Ehl-i beyt'in intikamını alma düşüncesi, Şîiliğin gelişmesine önemli katkı sağlamıştır. Bu isyanlar, unutulmaması gereken etkenler olmakla birlikte, şeref ve şerefsizlik gibi değerlerin, irsi olarak aile soyundan geçtiği şeklindeki Arap inancına uygun olan Ehl-i beyt'in özel vasıflara sahip olduğu düşüncesi, zamanla siyasî düşünceyle birleştirilmiştir.⁸ Ehl-i beyt'e mensubiyetin siyasal boyutu, Câhiliyye Arapları arasında da mevcuttu. Böyle bir anlayışın varlığını reddettiğimizde, iddiaların dinî dayanağı da olmadığına göre Ali'nin ve kendisinden sonra siyasî beklenti içine giren diğer Ehl-i beyt mensuplarının taleplerinin mâkûl bir gerekçesi kalmaz.

Mevâlînin, ilk asırda ortaya çıkan siyasî gelişmelerle ilişkisine de birkaç cümlele değinmek istiyoruz. Mevâlînin Şîf harekete desteği, erken dönemde meydana gelen bazı olaylarda kendini göstermektedir. Bunlardan Muhtâr b. Ebî 'Ubeyd es-Sakaffî, Zeyd b. Ali ve Abdullah b. Muâviye'nin ayaklanmalarını hatırlatabiliriz.⁹ İlk asırda Mevâlînin önemli bir kısmının İranlı olduğu dikkate alındığında kısmî bir etkiden söz etmek mümkündür. Kanaatimizce Mevâlî olarak hak ettiklerine inandıkları konuma gelememelerinden ve kendilerini rahatsız eden genel Arapçı eğilimlerden duydukları memnuniyetsizliğin onlarda oluşturduğu tepki, İranlıların Ehl-i beyt'e sahip çıkmasını önemli sebeplerindendir.

Bu kısa açıklamadan sonra çalışmamızın konusu olan Ehl-i beyt tamlamasına geçebiliriz. Kelimelerin tarihî süreçte çeşitli etkilerle kazandıkları anlamları, ilk anlamış gibi kabul edip kullanmanın doğurduğu anlama sorunlarını, tartışmalı olan birçok kavramın kaderi olarak hatırlayabiliriz. Dinî, sosyal, siyasî ve kültürel değişimin ortaya çıkardığı anlamları tarihsel süreci dikkate almadan kullanmak ise kavram kargaşasının en önemli nedenlerindendir.

Ehl-i beyt tamlaması, "ehl" ve "beyt" kelimelerinden meydana gelmektedir. Ehl(u'l-Racul), "aşireti, akrabaları, eşi, ailesi..." anlamlarında olup "ehl" kelimesi, başka kelimelerle tamlama şeklinde kullanılmaktadır. Ehl-i kitab, Ehl-i sünnet, ehl-i hadis gibi... Beyt kelimesi ise "ev, mesken, çadır, aile, kabir" gibi anlamlara gelmekte olup, Kâbe'ye "Allah'ın Evi" denmektedir. Ehlu'l-beyt tamlaması, yalın haliyle "evin sâkinleri" anlamındadır. "Âl" kelimesi de "ehl" kelimesiyle aynı anlamda olup "evl" ya da "ehl" kökünden geldiği söylenir. Kurân-ı Kerîm'de, bazı isimlerle birlikte (Âl-i Fir'avn, Âl-i Hârûn, Âl-i İbrâhîm, Âl-i 'İmrân, Âl-i Lût), onların aileleri, akrabaları, kavimleri ve taraftarları anlamında kullanılmıştır.¹⁰

Ehl-i beyt tamlamasının anlamı ve kapsamına dair birçok tanım, açıklama ve yorum yapılmıştır. Kapsama ilişkin görüşler, sadece Hz.Peygamber'in hanımlarıyla sınırlı olandan, bütün Müslümanları içine alan geniş açıklamalara kadar birbirinden

⁷ Bk. Watt, s. 50.

⁸ Bk. Watt, s. 48.

⁹ Bk. Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, İstanbul 1996, s. 160-166.

¹⁰ Geniş bilgi için bk. İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali (711/1311), *Lisânu'l-Arab*, 3. Basım, Beyrut 1414/1994, II, 14-17; XI, 28-32; el-Feyrûzâbâdi, Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb (817/1414), *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 2. Basım, Beyrut 1407/1987, s. 190, 1244-1245.

farklılık arz etmektedir.¹¹ Kapsamla ilgili rivayet ve yorumları tekrar etmek yerine çalışmamıza katkı sağlayacağını düşünerek kavramın anlamına ilişkin bazı değerlendirmeler yapacağız. Öncelikle şunu ifade etmek istiyoruz ki, bize göre Ehl-i beyt'e kimlerin dahil olduğunu açıklayan rivayetler, siyasî mücadeleler sırasında ortaya çıkmıştır. Bu sözlerimizle Hz.Peygamber döneminde söz konusu terkinin kullanılmadığını söylemek istemiyoruz; ancak Hz.Peygamber'in birisine -yaşanan bir hâdiseden dolayı- o anki memnuniyetini göstermek, muhatabına takdirlerini hissettirmek ya da ona olan ilgisini ifade etmek amacıyla Ehl-i beyt'inden olduğunu söylemiş olabileceğini kabul etsek bile, bu sözlerden çok önemli siyasî, hukukî ve itikadî sonuçlar çıkarmanın anlamsız olduğunu düşünüyoruz. Aynı şekilde, Peygamberimizin kendi çocuklarına ya da torunlarına yönelik kullanmış olması muhtemel ifadelere gereksiz anlamlar yükleyerek İslâm'ın genel prensiplerine aykırı yorumlar yapmanın yanlış olduğu kanaatindeyiz.

Ehl-i beyt'e kimin gireceğinden çok, bu kavramın çerçevesinin belirlenmesine ihtiyaç duyulmasının sebebini irdelemek, bizim için daha cazip görünmektedir. Öte yandan tamlamayı, tarihsel süreç içinde okuyup kavramlaşma döneminden önceki anlamlarını ortaya koyduğumuzda Ehl-i beyt'e hangi şahısların girdiğini belirlememizin tâli bir konu olduğu anlaşılacaktır. Aslında Ehl-i beyt tamlamasına yüklenen anlamların büyük bir kısmının, Peygamber dönemi sonrasında ortaya çıkan siyasî mücadeleler içinde bulunan kişi ya da grupların kendi iddialarına mesnet oluşturmak için yaptıkları tanımlar olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bunlar arasındaki farklılıkları ortaya koymanın çalışmamız açısından çok da önemli olmadığı görülecektir.

Ehl-i beyt'e kimin girdiğini tespit gayreti, -farkında olunsun ya da olunmasın- bir hanedan belirleme düşüncesiyle ilgilidir. Hanedanın belirlenmesi ihtiyacının ise siyasî ya da ekonomik sebepleri vardır. Kısacası birilerine çıkar sağlama amacı mevcuttur. Böyle bir ayrıcalığın ise İslâmî referansı yoktur. Bir imtiyaz söz konusu değilse, kavramsal çerçeve tespitinin de önemi olmaz. Bir başka ifadeyle söylemek gerekirse bir çıkar paylaşımı yoksa, Ehl-i beyt'e kimin girip kimin girmediğinin fazla önemi bulunmamaktadır. Bu durumda Hz.Peygamber'in hanımlarının Ehl-i beyt'inden olup olmadığı tartışmasının da anlamı kalmaz.

Şiirler, Kurân'da geçen (*Ahzâb* 33/33) Ehl-i beyt kavramına Ali, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin'in dahil olduğunu çeşitli rivayetlerden hareketle iddia ederler.¹² Şîa'ya, özellikle İsnâ 'Aşeriyye (Ca'feriyye) mezhebine göre bunların dışında diğer dokuz imam da Ehl-i beyt'tendir. Resûlullah'ın hanımları, Fâtıma dışındaki çocukları, Hasan ve Hüseyin dışında kalan torunları, Ehl-i beyt'e dahil değildir.¹³ Böyle önemli bir inanç umdesini, uydurma olduğu belli rivayetlere istinat ettirerek savunmak, bizce mümkün değildir. Ehl-i beyt'e Hz.Peygamber'in ahfâdından erkek olanları alıp kız olanlarını dahil etmemenin en önemli nedeni, Arap geleneği içinde kadınların siyasî iddialarının olamamasındandır. Fâtıma'nın Ehl-i beyt'e dahil edilmesi ise Hz.Peygamber'le bağlantısının onun vasıtasıyla sağlanması sebebiyledir. Şîa'ya göre daha geniş anlamıyla

¹¹ Ehl-i beytin kapsamı hakkında geniş bilgi için bk. Varol, *Ehl-i beyt Gerçeği*, s. 55-82.

¹² Bk. Goldziher, I.-Arendonk, C. Van- Tritton, A. S., "Ahl al-Bayt", *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Leiden 1960, I, 258; Öz, Mustafa, "Ehl-i beyt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, X, 499.

¹³ Öz, "Ehl-i beyt", *T. D. V. İ. A.*, X, 499.

Hasan ve Hüseyin'in soyundan gelenler de Ehl-i beyt'ten kabul edilir.¹⁴

Ehl-i sünnetin, Ehl-i beyt'in kapsamıyla ilgili iki farklı görüşü bulunmaktadır. Birincisine göre Ehl-i beyt tamlamasının geçtiği ve aşağıda değineceğimiz ayet (*Ahzâb* 33/33), Hz.Peygamber'in hanımları hakkında nazil olduğu için bu kavrama sadece Hz.Peygamber'in eşleri dahildir. İkinci görüşe göre Ehl-i beyt'ten kastedilen, öncelikle hanımları olmakla birlikte tamlama, Hz.Peygamber'in bütün çocuklarını, kadın-erkek bütün torunlarını, amcalarını, amcalarının çocuklarıyla torunlarını ve diğer akrabalarını, yani Hâşimoğullarını içine alan bir kavramdır.¹⁵ Ehl-i sünnetin ikinci tanımı, Kurân'dan bağımsız düşünüldüğünde doğru olsa bile tarihî bağlamla ilişkisi olmadığı için yeterince açıklayıcı değildir. Ehl-i beyt, genel anlamıyla Hz.Peygamber'in ailesini içine alacaksa, Ali, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin'in yanı sıra Resûlullah'ın hanımlarını ve diğer akrabalarını da içine alması mâkûl bir iddiadır; ancak tamlamanın yerine göre daha dar anlamda kullanılmış olabileceğini dilin özelliği açısından hesaba katmak gerekir. Nitekim tamlama, Kurân-ı Kerîmde, sadece Hz.Peygamber'in ailesini (hane halkını) içine alacak şekilde kullanılmıştır. Ehl-i beyt tamlamasının, bütün muttakî Müslümanları ya da ümmeti kapsadığı görüşü¹⁶ ise, Şiîlerin tarihî süreçte inşa ettikleri kavramsal anlamı buharlaştırmaya yönelik bir çaba gibi görünmektedir.

Tamlamanın gelişim sürecini isabetli bir şekilde anlayabilmek için Ehl-i beyt'in Câhiliyye dönemindeki anlamına ve bunun İslâm döneminde bir değişime uğrayıp uğramadığına bakmak gerekir. Kuşkusuz Hz.Peygamber'in konuştuğu dil, Kureys ağzı olan Arapça'ydı ve kullandığı kelimeler de kendi toplumunun ürünüydü. Bu genel kuralla birlikte İslâm'ın, bazı kelimelere yeni anlamlar yükleyebildiği, ya da eski anlama aykırı olmayan ancak anlam genişlemesine veya daralmalarına olanak tanıyan kullanımların söz konusu olduğu da göz ardı edilmemelidir.

Hz.Peygamber'in Ehl-i beyt tamlamasını, kavramsal anlam kazandırabilecek şekilde kullanmasını gerektirecek özel bir neden yoktur. Hz.Peygamber döneminde tamlama, Arapların kendi dil imkânları içinde birkaç anlamda kullanılmaktaydı. Bu anlamları belirlemek, işimizi epeyce kolaylaştıracaktır.

Ehl-i beyt tamlaması Araplar arasında, "aile bireyleri, hane halkı" anlamında kullanıldığı gibi akrabaların bir kısmını ya da tamamını kastetmek sûretiyle de kullanılabilirdi. O halde -Kurân'da hanımları için kullanılmış olsa da- tamlamanın, sadece Hz.Peygamber'in ailesinden bazıları için kullanılmasının özel bir anlamı yoktur. Bu manada, -her ne kadar siyasî rant elde etmek amacıyla kullanmışlarsa da- Emevîlerin daha sonraları Ehl-i beyt'ten olduklarına dair iddiaları,¹⁷ hem bu anlama, hem de biraz sonra değineceğimiz siyasî anlama uygundur. Çünkü Abdumenâf'tan

¹⁴ Bk. Goldziher- Arendonk- Tritton, "Ahl al-Bayt", *E. I.*, I, 258; Sharon, Moshe, "Ahl al-Bayt- People of House", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 8/2 (1986), s. 169.

¹⁵ Bk. Öz, "Ehl-i beyt", *T. D. V. İ. A.*, X, 499. Sünnî tefsirlere göre Ehl-i beytin anlamı için bk. Duman, s. 50-54.

¹⁶ Bk. Varol, *Ehl-i beyt Gerçeği*, 79-82. Rudi Paret, Kurân'da geçen Ehl-i beyt (ehlu'l-beyt) kelimesinin "Beytullah halkı" anlamında olduğunu ileri sürmektedir (Paret, Rudi, "Yeni Bir 'Bilimsel Kur'an Tercümesi'nin Planı", *Kur'an Üzerine Makaleler*, Çev.: Ömer Özsoy, Ankara 1995, s. 45-48). Ayrıca bk. Sharon, "Ahl al-Bayt- People of the House", s. 179; Akyüz, Vecdi, *Kur'an'da Siyasî Kavramlar*, İstanbul 1998, s. 160; Kutlu, s. 108.

¹⁷ Bk. Watt, s. 47; Sharon, Moshe, "The Umayyads as Ahl al-Bayt", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 14 (1991), s. 139-143.

olmaları nedeniyle geniş anlamda onlar da Ehl-i beyt'tendirler.¹⁸

Câhiliyye döneminde Ehl-i beyt tamlaması, Kâbe'nin sahipleri, koruyucuları ve komşuları olmaları sebebiyle Kureyşliler için, özellikle de kendileri tarafından kullanılmış olmalıdır. Kâbe için -bir kısmı Kurân-ı Kerîm'de de yer alan- "el-beyt", "beytullah", "el-beytu'l-harâm", "el-beytu'l-muharrem" ve "el-beytu'l-atîk" isimleri bilinmektedir.¹⁹ Hz.Peygamber'in, Ehl-i beyt tamlamasının paganist Araplar için kullanılmasını tasvip etmeyeceğini ve bunu bilinçli olarak kullanmayacağını, onun Kureyşlilerle mücadelesinin doğası gereği düşünmeliyiz. Böylece İslâm döneminde, tamlamanın anlamında bir daralma olduğu söylenebilir.

Üzerinde durmamız gereken esas önemli anlam, tamlamanın Câhiliyye döneminde Arap toplumunda kabîlenin hâkim ailesi için kullanılmasıdır.²⁰ Beyt kelimesi, kabîle liderlerinin evlerini kastetmek amacıyla "buyûtât" şeklinde çoğul yapılarak kullanılmıştır.²¹ Liderlerin evleri, kabîlenin şerefini temsil eder.²² Tamlamanın bu anlamı, aşağıda söyleyeceklerimizi anlamlı kılacak ve tarihsel realiteyi kavramamıza yardımcı olacaktır. Söz konusu anlamın Hz.Peygamber'in hicretinden sonra da kullanılmaması için herhangi bir neden görmüyoruz. Zira o, Medîne'de Müslümanların tartışmasız lideri, akrabaları da onun Ehl-i beyt'iydi. Hz.Peygamber'in aile bireylerine yönelik uyarıcı emirlerin, onların bu sorumluluklarıyla da ilişkili olduğu söylenmelidir. Yine de tamlamanın bu anlamdaki kullanımında, Medîne dışında yaşayan Araplar için olmasa bile Medîne'de bir azalma söz konusu olmalıdır. Zira daha önce birçok kabîlenin lider ailesi için kullanılan Ehl-i beyt tamlaması, artık daha çok Resûlullah'ın akrabaları için kullanılmaya başlanmıştır. Bunda hem İslâm'ın birleştirici hedeflerinin, hem de Hâşimoğullarının kazandığı bu başarıdan -başta Kureyş'in diğer kabîleleri olmak üzere- memnun olmayanların rolü olduğu düşünülebilir.

Kurân-ı Kerîm'i, nâzil olduğu dönemin tarihi için en önemli kaynak olarak kabul ettiğimizden, bu tamlamanın Kurân'da hangi anlamda kullanıldığı da yukarıdaki izahlarımız açısından önem arz etmektedir.²³ Ehl-i beyt tamlaması, Kurân-ı Kerîm'de üç yerde geçmektedir. Tamlama, bir ayette, Hz.Peygamber'in ailesi için kullanılmaktadır: "Evlerinizde oturun, eski Câhiliyye'de olduğu gibi açılıp saçılmayın. Namazı kılın, zekatı verin, Allah'a ve Resûlüne itaat edin. Ey Ehl-i beyt, Allah sizden kiri gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor."²⁴ Ayetin öncesinde ve sonrasında Hz.Peygamber'in hanımlarından bahsedildiği için Ehl-i beyt'ten kastedilenler, Resûlullah'ın eşleridir; ancak ayette, Hz.Peygamber'in hanımları için kullanılan Ehl-i beyt tamlamasının anlamı daha sonra genişletilmiştir. Aslında anlam genişlemesi, Arapların tamlamaya yükledikleri manaya bir açıdan uygun olmakla birlikte, ayetteki bağlama uygun

¹⁸ Ümeyyeoğullarının, Hâşimoğullarıyla olan akrabalarını -örfün gereği olarak- önemsediklerini gösteren delillerden biri, Hâşimoğullarından olan bazı kadınların evliliklerine -muhtemelen tâlipler denk görülmediği için ya da daha zayıf bir ihtimalle siyasî mülâhazalarla- karşı çıkmaları, hatta bazı nikahları feshetmeleridir (Bk. Uyar, s. 94, 96, 100). Onlar, akrabaların gereği olarak bu hakkı kendilerinde görüyorlardı.

¹⁹ Bk. Ünal, Sadettin, "Kâbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, XXIV, 14-15.

²⁰ Bk. Öz, "Ehl-i beyt", *T. D. V. İ. A.*, X, 498; Kutlu, s. 100-101.

²¹ Bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, II, 15; Goldziher-Arendonk-Tritton, "Ahl al-Bayt", *E. I.*, I, 257.

²² Bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, II, 15.

²³ Ehl-i beyt tamlamasının Kurân-ı Kerîm'de kullanımı ile ilgili geniş bilgi için bk. Duman, s. 41-50.

²⁴ *Ahzab* 33/33.

değildir. Başka bağlamlarda Ehl-i beyt tamlamasının bütün bir kabileyi içine alacak şekilde kullanılması mümkündür.

Ehl-i beyt tamlaması, bir ayette Hz.İbrahim'in "hane halkı" (hanımı) anlamında kullanılmaktadır: "(Melekler) dediler ki: Allah'ın emrine şaşırıyorsunuz musunuz? Ey Ehl-i beyt! Allah'ın rahmeti ve bereketleri sizin üzerinizdir. Şüphesiz ki o, övülmeye layıktır, iyiliği boldur."²⁵ Tamlama bir diğer ayette, Hz.Musa'nın ailesi (annesi) için kullanılmıştır: "Biz daha önceden onun süt analarını kabulüne müsaade etmedik. Bunun üzerine ablası: 'Size, onun bakımını namınıza üstlenecek, hem de ona iyi davranacak bir aile (ehlu beyt) göstereyim mi?' dedi."²⁶

Ehl-i beyt terkinin Kurân'da, daha sonra ortaya çıkan anlamda, yani Hz.Peygamber'i, damadı Ali'yi, kızı Fâtıma'yı, torunları Hasan ve Hüseyin'i kastedecek şekilde kullanılmış olmasını iddia etmek, hele hele Kurân-ı Kerîm'den hareketle bu terkiye başka bir anlam vermek kanaatimizce mümkün değildir. Kurân'da tamlamanın, Hz.Peygamber'in kızlarından sadece birinin soyundan gelenlere siyasi, kültürel ve dinî bir imtiyaz tanınması anlamına gelebilecek şekilde kullanılmış olmasını iddia etmeyi gerektirecek bir karine yoktur.

Burada kısaca değinmek istediğimiz bir başka konu da bazı hadislerde geçen Ehl-i beyt tamlamasına yüklenen anlamdır. Kanaatimizce Ehl-i beyt tamlamasını ihtiva eden hadislerin büyük bir kısmı, rivayetlerin kayıt altına alındığı zamana kadarki süreçte meydana gelen siyasi gelişmelerin, hadisler üzerindeki etkilerinden bağımsız düşünülmemelidir. Söylediklerimizle, Hz.Peygamber'in bu tamlamayı kullanmadığını kastetmiyoruz; ancak tamlamaya, siyasi bir anlam yükleme çabalarının kavramlaştırma üzerinde temel belirleyici olarak rol aldığını ve bunun da hadislere yansıtıldığını ifade etmek istiyoruz.

Buraya kadar Ehl-i beyt tabirinin, sadece belirli bir şahsa tahsis edilmiş özel bir anlam içermeyen, -amaca bağlı olarak- başkaları için kullanılabilirdiği gibi Hz.Peygamber için de kullanılan, bazen aile bireylerini geniş bir yelpazede kapsayan, ancak bazen daha dar anlamda kullanılabilen bir tamlama olduğunu gördük. Bu sebeple tamlamanın, çerçevesini kesin olarak belirleme konusundaki dil inceliklerine dayanan yorumların ve bu konudaki gayretlerin makalemiz açısından fazla bir önemi olmadığını düşünüyoruz.²⁷

Ehl-i beyt tamlamasının kavramlaşma sürecinin ekonomik boyutu üzerinde de kısaca durmakta yarar görüyoruz. Zira bazıları Ehl-i beyt'e dahil olanları, "sadaka almaları haram olanlar" şeklinde belirlemişlerdir.²⁸ Bu bağlamda Ehl-i beyt'e mensubiyet, sadece iktidara tâlip olma hakkını beraberinde getirmiyor; aynı zamanda Müslümanlar nazarında prestij elde etme ve devletin ekonomik imkânlarından yararlanma gibi ayrıcalıklar sağlıyordu. Öte yandan Ehl-i beyt tamlamasının Kurân-ı Kerim'de Hz.Peygamber'in ailesi için kullanılmasının dinî bir boyutunun olup olmadığı hususu da üzerinde durulması gereken önemli konulardan biridir. Nasta, kelimenin özel bir dinî anlamı varsa, bu durumda kavramlaştırma, din (Şâri)

²⁵ Hâd 11/73.

²⁶ Kasas 28/12. Bilgi için bk. Duman, s. 42.

²⁷ Ehl-i beytin anlamı, kapsamı ve bu konudaki farklı görüşler için bk. el-Makrizî, Takiyüddin Ahmed b. Ali (845/1442), "Ehl-i beyt'in Fazileti", Çev.: M. Mahfuz Söylemez, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 43/2 (2002), s. 415-431.

²⁸ Bk. Varol, Ehl-i beyt Gerçeği, s. 74-77.

tarafından yapılmış olur ve bunun taşıdığı anlam üzerinde durmak gerekir. Bize göre tamlamanın şer'î çerçevesi, dar anlamıyla Hz.Peygamber'in hanımlarını ifade etmesi açısından söz konusu edilebilir. Bu da Resûlullah'ın eşleriyle evlenmenin yasak olmasını²⁹ ve Müslümanların Peygamber ailesinin haklarına riayet etmesi yükümlülüğünü ifade eder. Bunun ötesinde Ehl-i beyt tamlamasına Peygamber'in bütün akrabalarını içine alacak şekilde bir anlam yükleyerek, meseleyi zekat almayanlar ve humustan pay alanlar şeklinde ortaya koymanın yanlış olduğu kanaatindeyiz. Bize göre zekat almama meselesi, Hz.Peygamberin ailesi de dahil bütün akrabaları için, onun hayatında konmuş bir yasak olarak değerlendirilmelidir. Onun vefatından sonra bu yasak, kaldırılması gereken bir uygulama olmalıdır. Yasak, Hz.Peygamber'in -dinî sorumlulukları gereği- Müslümanlardan topladığı malları akrabalarının çıkarına kullandığı ithamıyla karşı karşıya kalmasını engellediği gibi yakınlarının da iktidara sahip olan Hz.Peygamber'den bir beklenti içine girmemelerini hedeflemiş olmalıdır. Buradan hareketle, iktidara gelen kişinin ailesinin bu yasağa muhatap olması, iktidarının sona ermesiyle birlikte yasağın kaldırılması gerektiğini düşünüyoruz.³⁰

Hız.Peygamber'in akrabalarına zekat verilmemesiyle alakalı olarak değinilmesi gereken konulardan biri de, Hız.Peygamber dönemindeki uygulamanın devam ettirilmesinin nedenleridir. Bize göre bunun en önemli sebebi, Ehl-i beyt taraftarlarının, iktidardakilerin meşrûyetine yönelik eleştirilerini etkisiz hale getirmek amacıyla Peygamber ailesiyle ilgili bu yasağı sürdürmeye göz yummalarıdır. Uygulamanın yasaktan öte faydaları olduğu düşünüldüğünde, meselenin iki tarafın çıkarına uygun olarak cereyan ettiği anlaşılacaktır. Sağlanan faydalardan biri, Hız.Peygamberin ailesinin ganimetin humusundan (1/5) aldıkları paydır.³¹ Öte yandan ailenin prestijinin devam etmesi, Hız.Peygamber'in akrabalarının rıza göstermelerinin nedenlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Çünkü bu durum, hâkim olmasalar da diğer Müslümanlardan farklı muamele görmeleri anlamına gelebilecek uygulamalardan biridir. Bu uygulamanın devam etmesi, iktidardakilerin de hesabına geliyordu; zira iktidarı ellerinde bulundurmalarının dayanakları, her zaman tartışılabilir bir ortamda yaşıyorlardı. İlk yıllarda böyle bir tartışmada Hız.Peygamber'in ailesinin söyleyecek sözünün olmasını kabul etmek de Arap örfünden dayanak bulabilirdi. Ayrıca humustan yararlandırma uygulaması, iktidarı elinde tutanların her zaman kullanmaları mümkün olan bir baskı aracı olarak da düşünülmelidir. Bu uygulamanın devam etmesinde Ebû Bekr'in, Hız.Peygamber dönemindeki uygulamaları değiştirmeme yönündeki hassasiyetinin etkisinin varlığını da göz ardı etmemek gerekir.

Artık Ehl-i beyt tamlamasının siyasî hayattaki yeri üzerinde durmanın zamanı geldi. Acaba bu tamlamanın siyasî hayatta yer almasının nassa dayanan, açık ve anlaşılabilir bir dayanağı var mı? Hemen ifade edelim ki, Kurân-ı Kerîm ve Hız.Peygamber'in uygulamaları, iktidar hususunda söz sahibi bir Ehl-i beyt'in varlığını

²⁹ "Müminlerin, Peygamber'i kendi nefislerinden çok sevmeleri gerekir; onun eşleri, onların anneleridir." (Ahzâb 33/6). "Bundan sonra ne Allah'ın peygamberini üzmeniz ve ne de onun eşlerini nikâhlanmanız asla câiz değildir." (Ahzâb 33/53).

³⁰ Krş. el-Karadavî, Yusuf, *İslâm Hukukunda Zekat*, Çev.: İbrahim Sarmış, İstanbul 1984, II, 226-233.

³¹ Bu uygulama, "Eğer Allah'a ve hak ile batılın ayrıldığı gün, iki ordunun birbiri ile karşılaştığı gün kulumuza indirdiğimize inanmışsanız, bilin ki, ganimet olarak aldığımız herhangi bir şeyin beşte biri Allah'a, Resûlüne, yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir." (Enfâl 8/41) ayetine dayandırılmaktadır.

kabule imkân vermemektedir. Zira İslâm, hiçbir aile, sınıf ya da zümreye, diğer insanlara karşı ayrıcalık tanımamış; herkesi, dinî sorumluluklar karşısında eşit görmüştür. Bu manada Hz.Peygamber'in aile bireylerinin diğer insanlardan bir farkı yoktur. Kurân-ı Kerîm, bunu esas aldığı gibi Hz.Peygamber'in uygulamaları ve sözleri de bu yöndedir. Bilindiği gibi Hz.Peygamber'in mücadelesinin en belirgin özelliklerinden biri, İslâm öncesi Araplarında mevcut olan kabîle asabiyetinin etkisiz hale getirilmesine yönelik çabadır. Bununla birlikte sosyal, siyasî ve ekonomik ilişkilerin, kabîleçiliğin etkisiyle şekillenmesi ve kabîle dayanışması, Hz.Peygamber'in bütün mücadelesine rağmen varlığını korumuştur.

Bizim görüşümüze göre Ehl-i beyt tamlaması, "liderin ailesinin mensupları" anlamıyla Hz.Peygamber'in vefatından sonraki siyasî gelişmelerde kullanılan bir tabirdir. Delil olarak kullanabileceğimiz bazı rivayetlerde geçen ifadelerin daha sonraları çeşitli sebeplerle düzeltmelere uğramış olabileceği ihtimalini dikkate alarak rivayetlerden hareketle açıklama yapmak yerine genellikle olguları anlatarak görüşlerimizi temellendirmeye çalışacağız; ancak bu yöntem, yeri geldikçe bazı rivayetlere işaret etmeyeceğimiz anlamına gelmez. Rivayetleri olgunun genel çerçevesini dikkate alarak okuduğumuzda, daha anlamlı sonuçlar çıkarmamız ve ele aldığımız dönemde başlayıp artarak devam eden dinî ve siyasî mücadelelerin etkisini tespit edebilmemiz mümkün olabilir.

Ehl-i beyt tabirine Hz.Peygamber'in vefatından sonra daha genel, ancak zamanla daha özel anlamda Resûlullah'ın siyasî varisleri anlamının yüklenmesi, onun akrabalarıyla ilişkisi üzerinde birkaç cümleyle de olsa durmamızı gerekli hale getirmektedir. Bu açıklamalar, neden Ehl-i beyt içinden Ali'nin öne çıktığını anlamamıza, dolayısıyla tamlamanın genel anlamının sınırlandırılmasının arka planını kavramamıza yardım edecektir. Bilindiği gibi Hz.Peygamber tebliğ başladığında akrabalarının desteğini almaya özel önem verdi. Zira akrabalarının ona inanması, işini epey kolaylaştıracak ve daha rahat hareket etmesini sağlayacaktı. Kurân'ın inen ilk ayetlerinden biri, Hz.Peygamber'e yakın akrabalarından başlayarak tebliğde bulunmasını emrediyordu.³² Bu durum, Arap toplum yapısının gereğidir. Hz.Peygamber'in bütün çabasına rağmen ilk mücadele yıllarında amcalarından sadece Hamza müslüman oldu. Onun en önemli destekçilerinden biri olan amcası Ebû Tâlib ise hiçbir zaman müslüman olduğunu açıklamadı. Bir diğer amcası Ebû Leheb'in ona yaptığı düşmanlığın diğer müşriklerden aşağı kalır yanı yoktu. Hz.Peygamber'in amcasının oğlu Ebû Süfyân b. el-Hâris de ona karşı olumsuz tavır takınan akrabalarından biridir. Bedir savaşında müşriklerin safında yer almış ve Mekke'nin fethinden sonra müslüman olmuştur.³³ Ebû Tâlib'in oğullarından Ali ve Ca'fer, erken dönemde müslüman olanlardandı. Ca'fer, Habeşistan'a hicret etti; yıllar sonra oradan Medîne'ye döndü ve Mu'te savaşında öldürüldü. Ebû Tâlib'in büyük oğlu 'Akîl, amcası Abbâs gibi Bedir savaşında müşriklerin safında yer aldı.³⁴ Mekke'nin fethinden sonra müslüman olan 'Akîl, Ali ile Muâviye arasındaki mücadele sırasında çıkarını gözeterek

³² "Önce en yakın akrabalarımı uyar!" (Şuarâ 26/214).

³³ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (218/883), *Stretü'n-Nebî*, Thk.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire (t.y.), IV, 18.

³⁴ Bk. İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-'Askalânî eş-Şâfi'î (852/1448), *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, Beyrut 1328, II, 494.

Muâviye'nin yanında yer aldı.³⁵ Hz.Peygamber'in amcası Abbâs, ancak Mekke fethinden hemen önce müslümanlığını açıkladı. Hâşimoğulları, Arap örfüne uygun olarak Hz.Peygamber'i korumuşlarsa da getirdiği dine iman etmede kendilerinden umduğu desteği bulabildiğini söylemek zordur.

İlk Müslümanlar arasında Hâşimoğullarından, Hz.Peygamber'den sonra ağırlığı olabilecek isimlerden birisi Hamza idi; ancak onun erken bir zamanda Uhud'da ölümü, Ali'yi Hz.Peygamber'in vefatı sırasında ve takip eden yıllarda öne çıkardı. Yaşı genç olmasına rağmen ilk Müslümanlardan oluşu, onu saygın bir konuma getiriyor; Hâşimoğulları arasında söz sahibi yapıyordu. Bu durum, yaşadığı dönemde Hz.Peygamber'in damadı olmasıyla mukayese edilemeyecek bir prestij sağlıyordu. Çünkü Arap örfüne göre kabîle bireyinin maddî mirası, -bazı anlaşmalarla sağlanan akrabalıklar dışında- kendisine kan bağıyla bağlı olan erkeklere ait olduğu gibi siyasî mirası üzerinde de ancak onlar hak iddia edebilirlerdi. Arapların nazarında damat olmanın liderlik iddiasında önemi olsaydı, Hz.Peygamber'in diğer damatlarının ona halef olma iddiasını ileri sürmeleri beklenirdi. Müslümanlıktaki öncelik, Ali'ye amcası Abbâs hayatta olduğu dönemde bile bir lider gibi davranma imkânı vermiştir. Takındığı genel tutumdan anlaşıldığı kadarıyla Abbâs, Medîne toplumuna geç katılan birisi olarak siyasî arenada istediği şekilde söz sahibi olmasının zorluğunun farkındaydı; ancak Ali'nin genç olması, liderliğini bütün Müslümanlara kabul ettirmesinin önündeki önemli engellerden biriydi.

Hz.Peygamberin vefatından sonra ortaya çıkan iktidar boşluğunu doldurmaya yönelik çabalar, Ehl-i beyt tamlamasının Câhiliyye'de sahip olduğu "liderin ailesinden olanlar" anlamına uygun olarak siyasî alanda, "Peygamber ailesinden olanlar" anlamında kullanılmasına neden olmuştur. Zaman zaman Hz.Muhammed'in dinî önderliğine de gönderme yapıldığı (ehlu beyti'n-nübüvve)³⁶ unutulmamalıdır. Bu süreçte Hz.Peygamber'e kan bağıyla akraba olmanın saygıyı celbeden bir durum olduğunu göz ardı etmemekle birlikte, çıkarları söz konusu olduğunda, insanların bu hürmeti dikkate almayabildiklerini hatırlayalım.

Şîa'nın siyasî bir hareket olduğu dönemde Ehl-i beyt terkibi, önceleri daha çok Hâşimîler, zamanla ortaya çıkan gelişmelerin etkisiyle de Ali'nin soyundan gelenler için kullanılmıştır. Ancak ilk zamanlarda bu kullanımda, sadece Ali ve Fâtîma'dan olan çocuklara yönelik bir sınırlama mevcut olmamalıdır. Muhammed b. el-Hanefiyye ve onun soyundan gelenlerin siyasî tutumları ve hatta talepleri, bu görüşü benimsememizin delillerinden biridir.

Hz.Peygamber'in vefatıyla birlikte ortaya çıkan yönetim krizinde sorunun çözümünde, dinin ve geleneğin etkisi açıkça görülür. Hz.Peygamber'in Medîne'de muhâcir olduğu bir şehirde lider olmasını mümkün kılan tek dayanak Peygamber olmasıydı. Onun, vefatından önce Müslümanlara kendisinden sonra yönetime kimin geleceği konusunda bir emir ya da tavsiyede bulunmaması, siyasî otoritenin nasıl ve kimler tarafından kullanılacağına belirlenmesinde, o günün koşulları içinde dinin genel prensiplerine açıkça aykırılık göstermeyen tecrübeleri belirleyici hale getirdi. Hz.Peygamber'in siyasî halefi olacak kişinin tespitinde örfün yanı sıra geçmişindeki dine hizmete de önem verilmiş olmasını, toplumsal barışın devamı açısından hayati

³⁵ İbn Hacer, II, 494; Önkâl, Ahmet, "Akıl b. Ebû Tâlib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, II, 264; Demircan, Adnan, *Ali-Muâviye Kavgası*, İstanbul 2002, s. 117.

³⁶ el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb (284/897), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut 1412/1992, II, 259.

bir karar olarak değerlendiriyoruz. Bu konuda kimin hak sahibi olduğu meselesi etrafında epey tartışma çıkması muhtemeldi; zira kendisini yetkin görenler, sadece Muhâcirler değildi. Şehrin asıl sakinleri oldukları yönündeki argümanları hafife alınamayacak olan Medîneliler de önceleri örfe göre hakları olduğuna inandıkları iktidara tâlip oldularsa da bunda başarılı olamadan iktidarı Muhâcirlere bıraktılar. Muhâcirlere göre Araplar, ancak Hz.Peygamber'in akrabası olan birisine itaat ederlerdi; bu da yabana atılabilecek bir iddia değildi.

Ali'nin sahip olduğu anlayışın temel dayanağı, Arapların kabîle liderini belirleme şekli olmalıdır. Ali, yöneticinin belirlenmesinde kendilerine danışılacağını, hatta hakkının teslim edileceğini düşünüyordu. Zira onlar Ehl-i beyt, yani yönetici olan Hz.Peygamber'in akrabalarıydı. Burada Arapların lider seçiminde nasıl bir yöntem kullandıklarına ve lidere atfettikleri değere kısaca bakmamız gerekir. Güneyli ve Kuzeyli Arapların bu konudaki anlayışları arasında bazı farklılıkların olduğunu hatırlatmak istiyoruz. Güneyli Araplar, Yemen bölgesinde ve Kuzeyde -bağımsız ve yarı bağımsız- bazı devletler kurup yönetimi belirli ailelerin fertlerine bırakmış olmaları hasebiyle hanedan fikrine yabancı değillerdi. Bu durumun, bir bölümü muhalefette kaldığı için ileriki yıllarda ortaya çıkan bazı olaylarda Ehl-i beyt ile işbirliği yapmalarına, hatta zamanla Ehl-i beyt tamlamasının, Hz.Peygamber'in ailesinden bir grubun meydana getirdiği bir hanedan şeklinde algılanmasına katkıda bulunmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Yine de kabîle liderinin belirlenmesinde Kuzeylilerle Güneyliler arasında önemli benzerlikler olması gerekir. Kuzey Araplarının devlet tecrübeleri olmayıp kabîle liderlerini kendi aralarından, yöneticide aranan vasıfları taşıyan insanlar içinden uzlaşmayla belirlerlerdi. Bu seçime, kabîlenin bütün hür bireyleri katılırdı. Daha önceki liderin ailesinin görüşünü almak ve onların memnuniyetini gözetmek de hassasiyet gösterilen bir husustu. Öte yandan liderlik için, bazı kişisel yeteneklerin yanı sıra görgü ve tecrübe de önemliydi. Bu sebeple liderlerin, çoğu zaman aynı ailenin bireyleri arasından seçilmesi için doğası gereğiydi. Zira lider olan kişinin kabîle içinde bir ağırlığı olduğu gibi zamanla ailesinin bireyleri de öne çıkarlardı. Yine de bu durum, bir hanedan ortaya çıkarmazdı; zira kabîle liderliğini ele geçirmek için kabîlenin güçlü aileleri arasında rekabet, hatta bazen bölünmelere neden olan mücadeleler meydana gelirdi. Kabîle liderinin akrabalarından olan yetenekli insanların lider seçilmek için bir beklenti içine girmeleri, hatta memnun kalmadıkları tercihlere tepki göstermeleri karşılaşılan durumlardandı.

Hız.Peygamber'in hastalığı sırasında vefat etmesi halinde yerine kimin geçeceği hususu, bazı kişilerin kafasını meşgul etmiş olmalıdır. Bu meselenin Abbâs ile Ali arasında konuşulduğunu, Abbâs'ın Ali'ye iktidarın onlarda olup olmadığını sormayı tavsiye ettiğini, Ali'nin ise Hız.Peygamber'in kendilerine bir vasiyette bulunmaması halinde Müslümanların onları bir daha asla yönetime getirmeyeceklerini belirterek bunu sormamanın daha uygun olduğunu ifade ettiği nakledilir.³⁷ Bir başka rivayete göre Abbâs, Hız.Peygamber vefat ettiğinde Ali'ye bey'at etme önerisinde bulunmuştur.³⁸

³⁷ el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (256/870), *Sahih*, İstanbul 1992, *İsti'zân* 29 (VII, 136-137); *Meğâzi* 83 (V, 140-141); İbn Hişâm, IV, 332-333.

³⁸ el-Belâzurî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahya (279/892), *Ensâbu'l-Esrâf*, Thk.: Süheyl Zekkâr, Riyâd Zirklî, Beyrut 1417/1996, II, 265; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (276/889), *el-İmâme ve's-Siyâse*, Thk.: Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Beyrut (t.y.), I, 12.

Hız Peygamber'in vefatından sonra, iktidara gelecek kişi konusunda kendilerine danışılması gerektiğini söylediğinde Ali'nin ileri sürdüğü en önemli argüman, Hız Peygamber'e yakınlığıydı. Aynı şekilde Ebû Bekr, Sâ'ideoğulları gölgeğinde yaptığı konuşmada Arapların Kureys'e itaatinden bahisle ve liderin onlardan olması gerektiğini ifade etmek suretiyle akrabalığı öne sürerek halife olmuştu.³⁹ Ali'nin Ebû Bekr'e siteminde Resûlullah'ın akrabaları olmaları hasebiyle kendilerinin bu işte hak sahibi olduklarını, ancak haklarının gözetilmediğini ifade etmesi,⁴⁰ kendi içinde mantıksal bir bütünlük arz etmektedir. Onun Ebû Bekr'e, "*Ben bu işe sizden daha layığım. Benim size değil, sizin bana bey'at etmeniz gerekir. Bu işi Ensâr'dan aldınız ve onlara karşı Hız Peygamber'e olan yakınlığınızı delil olarak ileri sürdünüz. Şimdi de biz Ehl-i beyt'ten işi zorla mı alacaksınız?*" dediği nakledilir.⁴¹ Ali'nin burada Ehl-i beyt tamlamasını kullanıp kullanmadığı tartışılabilir; ancak sözün bağlamına ve olaya baktığımızda Ali'nin iddiasını en güzel ifade eden tabirlerden biri budur. Ali, burada ehl-i âbâ veya ehl-i kîsâ denen kişilerden biri olduğunu söylememektedir. Bu sözlerimiz hususunda bizi cesaretlendiren gelişmelerden biri, Hâşimoğullarının takındığı genel tutumdur. Ali ile aynı görüşü paylaşan Hâşimoğulları, o bey'at etmeden Ebû Bekr'e bey'at etmediler.⁴² Ali söyledikleriyle, aslında sadece kendi haklarını değil, bütün Hâşimîlerin haklarını savunuyordu. O Hâşimîler arasında söz söyleme konumunda olan biri olarak kabîle adına konuşmaktadır. Ali, yönetimle ilgili kanaatini halife oluncaya kadar muhafaza etmiştir.

Ebû Bekr'in iktidara geliş sürecinde iktidarla ilgilenen tek kişi Ali değildi. Başka bazı kimseler de iktidarı Kureys'in zayıf bir kolu olan Teymoğullarından Ebû Bekr'e kaptırmayı o sırada kabul etmekte zorlanmışlardır. Halkın Ebû Bekr'e bey'atından sonra Ali'ye bey'at etmeyi teklif eden Ebû Süfyân⁴³ ve Hâlid b. Sa'îd⁴⁴ gibi bazı kişiler, yöneticinin Abdumenâf'tan olması lazım geldiğini söyleyerek bu işe tâlip olmasını istediler. Bununla birlikte Ümeyyeoğullarının, istikbâlin iktidardan yana olduğunu görmeleri için uzun zaman geçmesine gerek kalmadı.

Ali'nin, Ebû Bekr'e halife olarak bey'at edilmesine karşı takındığı tutumu yukarıdaki izahlar açısından ele aldığımızda, onun Hız Peygamber'in Ehl-i beyt'inden biri olarak lider olma beklentisi içine girdiği ve bunu adeta kendisi için bir hak olarak gördüğü söylenebilir. Sorunun, Hâşimîlerin dışlanarak halledilmesinden ziyade diğer Müslümanların kanaatlerine paralel çözüldüğü söylenebilir. Zira gölgelikteki toplantı, Medîne'nin asıl sahipleri olarak Ensâr'ın tertiplemediği bir toplantıydı. Muhâcirler, toplantının başlamasından sonra olaya müdâhil olduklarında Hâşimîlere danışmalarına imkân tanıyan bir vasat yoktu. Hâdiselerin böyle gelişmesi tertiplenmiş bir şey değildi; ama gelişmelerin Ebû Bekr'in seçilmesiyle sonuçlanması, Ali'nin dışlanmışlık duygusuna kapılmasına neden oldu. Beklenti içinde olan Ali'nin Ehl-i beyt'ten biri olarak tepki göstermesi de anlaşılabilir bir durumdur. Bu arada Ehl-i beyt'e danışılma ortamının bulunmamasından memnuniyet duyacak insanların olabileceği bir siyasî

³⁹ Bk. Belâzurî, II, 264.

⁴⁰ Bk. et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu't-Taberî (Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk)*, Thk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 2. Basım, Kahire 1969, III, 208; Belâzurî, II, 263; İbn Kuteybe, I, 21.

⁴¹ İbn Kuteybe, I, 18.

⁴² Taberî, III, 208.

⁴³ Belâzurî, II, 271; Ya'kûbî, II, 126; Taberî, III, 209.

⁴⁴ Ya'kûbî, II, 126.

rekabetin, içten içe varolduğunu da hatırlatmak gerekir.

Ali, Hâşimoğullarının iktidarla ilgili görüşünü, zamanla aile içindeki konumuna paralel olarak kişiselleştirmiş görünmektedir. Artık o, talebin sahibidir. Bununla birlikte Ali'nin talebi ve tepkisi, hilâfetin kurumsallaşması sürecine paralel olarak zayıflamıştır. Ali, muhtemelen Ömer'in halef olarak Ebû Bekr tarafından seçilmesinden memnun olmadıysa da ne gösterebileceği tepki önemsendi ne de kendisi tavır koydu. Ebû Bekr, Ömer'i istihlâf ederken bazı Sahâbîlerle görüşmüştü; kaynaklar, görüşülenler arasında Ali'nin adını zikretmez.⁴⁵ Bu durum, Hâşimoğullarının siyaset sahnesindeki rollerini iyice kaybettiklerini gösterir. Ali, hilâfetin hakları olduğunu Ebû Bekr'e bey'at sırasında açıkça dillendirip tepkisini bir süre bey'at etmeyerek göstermişse de daha sonraki iki halifenin seçiminde bu kadar açık tavır koyamamıştır. Kanaatimizce Ömer, Ebû Bekr döneminde de yönetime güçlü katkısı olmuş; kolay kolay cephe alınmak istenmeyen bir kişiliğe ve görünürde halkın desteğine sahipti. Kaldı ki Ömer'in iktidara geldiği şartlar, Ebû Bekr dönemiyle mukayese edilemeyecek kadar farklıydı. Her şeyden önce başarılı bir yöneticinin istihlâfı, iki büyük devlete cephe açmış bir ümmet ve Ensârın muhalefetinin olmadığı bir siyasi tablo vardı. Abdumenâf'ın bir diğer önemli kolu olan Ümeyyeoğulları ise iktidarla başarılı bir işbirliği içindeydiler. Bu zaman zarfında Hâşimîler, özellikle de Ali, Medîne'de sâkin bir hayat sürmüştü. Osman ise, Ali'nin de kabul ettiği bir yöntemle iktidara getirildi. Gerçi Ali, beklentisinin karşılanmadığını görünce üzüldü; ancak Osman'ın halife ilan edilmesinden memnun olmadığını, Ehl-i beyt olarak hilâfetin kendilerinin hakkı olduğunu ifade ederek⁴⁶ göstermekle yetindi.

Ali'nin halifelîği, Ehl-i beyt tamlamasının anlamı üzerinde etkili sayılabilecek gelişmelerden biridir. Ali halife olduğunda, kendisine destek olanların çoğu Güneyli Araplardandır. Bundaki etkenlerden birisi, seleflerinin -özellikle de Osman'ın- kabîlelerle ilişkilerinde beklentileri karşılayamamaları ve Kuzeylilerin hâkimiyetine karşı duyulan memnuniyetsizliği besleyen bazı icraatlardır. Ali'ye köken olarak Güneyli olan Ensâr'ın desteği de önemlidir. Ensâr'ın, ilk üç halife döneminde iktidardan uzak kalması, ona desteklerinin nedenlerinden olabileceği gibi, -Abdumuttalib'in annesinin Hazreclî olması hasebiyle- Ali'nin yeğenleri olması da etken sayılabilir; ancak bu desteğin, Yemen kökenli Arapların hânedan fikrine yakın olmasıyla ilişkili olması da mümkündür.

Güneyli Arapların Ali'ye destek olmasında, yukarıda sözünü ettiğimiz etkenlerin yanı sıra Yemenlilerin iktidar hususunda söz sahibi olma isteklerinin önemi de göz ardı edilmemelidir. Çünkü ilk halifelerden itibaren ordu içinde yer almalarına rağmen önemli görevlerin çoğunda Kureyşlilerin ağırlığı hissedilmektedir. Bunun pratik sebeplere dayanması mümkün olmakla birlikte farklı nedenlerle de olsa görevlendirme siyaseti, Ali ile Güneyli muhalifleri birlikte hareket eden müttetikler durumuna getirmiş olabilir. Osman'ın öldürülmesiyle başlayan süreçte Güneyli Arapların önemli rol üstlendikleri anlaşılmaktadır. Ali'ye destek olanlar arasında Kureyşlilerin azlığı göze çarpar. Ayrıca ordusunda bulunan Yemenlilerin önemli bir ağırlığı mevcut olup ona tahkîmi kabul ettirmeyi başarabilmeleri, nüfuzlarının bir göstergesidir.⁴⁷ Daha

⁴⁵ Ya'kûbî, II, 136-137; Taberî, III, 428-429; kırs. Câbirî, Muhammed Âbid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, Çev.: Vecdi Akyüz, İstanbul 1997, s. 285.

⁴⁶ Taberî, IV, 233, 236-237.

⁴⁷ Tahkîmin Ali'ye kabul ettirilmesinde özellikle Eş'as b. Kays ve onu destekleyen Kinde kabîlelerinin

sonraki gelişmelerde etrafındaki Kuzeyli Arapların bir kısmı Hâricî gruplarla birlikte ona karşı çıkmışlardı. Özellikle bazı Hâricî liderlerinin de mensup olduğu Temîm, Bekr ve Hanîfe kabîleleri zikredilebilir. Ali'nin yanında kalanların içinde ise Yemen kökenli kabîlelerin ağırlığı olduğu göze çarpmaktadır.⁴⁸

Güneyli Arapların Hâşimî hareketlerine destek olmalarıyla birlikte tamlama, kavramlaşma sürecinde yeni bir boyut kazanmaya başladı. Lidere itaat etme ve olağanüstü güç atfetme düşüncesi, "karizmatik lider" anlayışını besledi. Watt'ın dediği gibi, "Güney Arabistan, bin yıldan beri, kralların, sülale esasına göre birbirlerinin yerine geçtiği ve insanüstü vasıflara sahip olarak görüldükleri eski bir medeniyet ülkesidir. I./VII. yüzyıl Araplarının, hiçbir şahsî krallık tecrübeleri bulunmasaydı dahi, medeniyetin karizmatik önderlere dayandırıldığı bir bölgeden gelen Yemenliler, şu veya bu şekilde, geleneğin tesirinde kalmış olacaktı."⁴⁹

Ali'nin vefatından sonra Hâşimoğulları içinde Ehl-i beyt'in iktidar hakkını savunan kişiler, daha çok onun çocukları olmuştur. Çünkü diğer Hâşimîler arasında bu iddiayı ileri sürebilecek siyasî geçmişi olan kimse yoktu. Abbâs'ın çocukları, Ali ve çocuklarının mücadelesinde onların gölgesinde, yanlarında, hatta bazen onları zor durumda bırakan kimseler olarak görünmektedir. Abdullah b. el-Abbâs'ın Ali ile ilişkisinde çıkan pürüzler üzerine Basra valiliğini terk ederek Mekke'ye gitmesi⁵⁰ ve Ubeydullah b. Abbâs'ın Hasan'ın öncü birliklerinin komutanı olduğu sırada Muâviye ile anlaşarak onun tarafına geçmesi,⁵¹ Hüseyin'in Kûfe yolculuğuna Abbâsoğullarından kimsenin katılmaması ve ona sadece Tâlibîlerin destek vermesi⁵² bu bağlamda hatırlatılabilecek olaylardır. Müteakip siyasî gelişmelerde de -Emevî Devletinin son yıllarında ortaya çıkan ve yıkılışlarına neden olan harekete kadar- Abbâsoğullarının iktidarla uzlaşma yolunu tercih ettikleri görülür. Bu sebeple sonraki hâdiseler, Ehl-i beyt'in siyasî iddiasını sürdürmede Ali evlâdını rakipsiz bırakmış; ancak Emevî Devletinin gücünü kaybetmeye başladığı bir ortamda, halkın kendilerine desteği olmasına rağmen iktidarın baskılarından bunalan Alioğulları, hareketin liderliğini Abbâsoğullarına kaptırmışlardır.

Ali'nin Kûfe'de bir Hâricî'nin suikastı neticesinde yaralanması üzerine adamları tarafından oğlu Hasan liderliğe getirildi. Siyasî koşullar Kûfelilere, liderliğe halkın tâbi olabileceği bir Kureyşli getirmekten başka seçenek bırakmamıştı. İç kargaşanın Muâviye lehine geliştiği bir ortamda ancak bir Ehl-i beyt mensubu, Araplar arasında toparlayıcı olabilir ve Ali'nin şahsıyla özdeşleşen harekete önderlik edebilirdi. Böylece Hasan, babasının adamları tarafından, Kûfe'de başka bir rakibi olmadan hilâfete getirildi.

Aslında Hasan, normal koşullarda iktidara nâil olması mümkün olmayan -mücadele azmi zayıf- bir siyasetçiydi. Ondan daha hırslı ve taraftarlarının nabzını

→ →

önemli etkisi olması, Kuzeyli Temîm'e bağlı insanların ise çoğunlukla tahkîme karşı çıkması bu görüşümüze teyit etmektedir.

⁴⁸ Bk. Câbirî, s. 327.

⁴⁹ Watt, s. 52.

⁵⁰ İbnü'l-Esîr, İzzuddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut 1402/1982, III, 387; İbn Kesîr, VII, 357.

⁵¹ Bk. Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, İstanbul 1996, s. 46-49.

⁵² Ehl-i beyt'ten Hüseyin'le beraber Kûfe'ye giderek Kerbelâ'da öldürülenlerin isimleri için bk. Demircan, *İktidar Mücadelesi*, s. 286-291.

tutan kardeşi Hüseyin ise yaşça küçük olduğu için Arap gelenekleri göz önünde bulundurulduğunda Hasan'ı aşamazdı. Hasan'ın iktidarı, halife olduktan kısa bir süre sonra Muâviye'ye bırakmaya razı olması, Ehl-i beyt'in siyasî arenada attıkları ilk geri adım olmamıştır. Hasan'ın hilâfeti Muâviye'ye teslim etmesi, babasının hakkı olduğuna inandığı liderlik için ortaya koyduğu tutumdan çok farklı değildi. Hatırlanacağı üzere o da kendisinden önceki halifelerin iktidara gelişi karşısında susmayı tercih etmişti. Hasan'ın kişilik olarak siyasî mücadeleye yatkın olmaması, Hz. Peygamber'in vefatından kendi babasının hilâfetine kadar geçen sürede iktidara gelenlerin ortaya koydukları performans ve oluşan yönetim geleneği, Ehl-i beyt'in iddialarını zayıflatan etkenlerdi. Ali ise halife olduğu yıllarda başarılı sayılabilecek bir yönetim ortaya koyamamıştı. Dolayısıyla Muâviye, Ehl-i beyt'in güçlü gerekçeler ileri sürmelerine imkân vermeyen bir ortamda hilâfetin tek sahibi oldu; ancak bu durum, Ali'nin samimi taraftarlarının ve devlete muhalif olanların Muâviye'nin yanında, onun adamları olarak yer almalarını gerektirmiyordu. Büyük çoğunluğu Irak'ta yaşayan bir memnuniyetsizler grubu ve bunların meydana getirdiği potansiyel bir muhalefet her zaman vardı. Vefatına kadar Medîne'de yaşayan Hasan'dan sonra ailenin haklarını savunmak, kardeşi Hüseyin'e kaldı.

Hüseyin, Muâviye'nin iktidar döneminde Medîne'de siyasetten uzak bir hayat yaşadı. Zira kendisinin de hazır bulunduğu bir ortamda iktidar, Muâviye'ye teslim edilmişti. Muâviye'nin, -doğurduğu sonuçlar bakımından- en önemli icraatlarından biri olan Yezîd'in vâlihtliğine karşı olumsuz bir tutum takınan Hüseyin, Yezîd'e bey'at etmedi. Hüseyin, Kûfelilerin yaptıkları davete icabet edip oraya gitmeye karar verdiğinde kendisine Tâlibîlerle birkaç taraftarı dışında destek veren olmadı. Hatta kardeşi Muhammed b. el-Hanefiyye onu caydırmaya çalıştı,⁵³ üstelik onunla birlikte gitmelerini engellemek amacıyla çocuklarını hapsedti.⁵⁴ Ali'nin amcazâdesi Abdullah b. Abbâs⁵⁵ ile Hüseyin'in amcazâdesi Abdullah b. Ca'fer b. Ebî Tâlib⁵⁶ onu Kûfe'ye gitmekten caydırmaya çalışan diğer akrabalarıydı. Hüseyin ve kendisiyle beraber Kûfe'ye giden akrabalarının tamamına yakınının Kerbelâ'da öldürülmesi, Hâşimoğullarının iktidar taleplerine farklı bir boyut kazandıran önemli olaylardandır. İleride iktidara sahip olma iddiasını sürdürmesi muhtemel şahısların çoğundan yoksun kalan aile, bir süre sessizliğe bürünmüşse de aileden olmayan şahısların yönetiminde ortaya çıkan bazı gruplar, Kerbelâ'nın intikamını almaya çalışmışlardır. Hüseyin ve akrabalarının Kerbelâ'da yalnız bırakılması neticesinde öldürülmeleri üzerine bir pişmanlık hareketi olarak ortaya çıkan ve iktidarın Ehl-i beyt'e verilmesini isteyen⁵⁷ Tevâbûn hareketine katılanlar içinde Yemenlilerin ağırlığı dikkat çekmektedir.⁵⁸

Irak'ta Ehl-i beyt taraftarlarının yoğun bir şekilde varlıklarını devam ettirmesinde Emevîlerin politikalarının, özellikle de bölgedeki valilerin baskıcı tutumlarının

⁵³ İbnu'l-Esir, İzzuddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed (630/1232), *Üsdü'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, Beyrut 1377, II, 21.

⁵⁴ İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali (711/1311), *Muhtasarü Târîhi Dimaşk li-İbn Asâkir*, Thk.: Ahmed Râtîb Hammûş, Muhammed Nâcî el-Ömer, Dimaşk 1405/1985, VII, 143.

⁵⁵ ed-Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud (282/895), *el-Ahbârü't-Tivâl*, Thk.: Abdulmun'im 'Âmir, Kahire 1960, s. 243, 244; Taberî, V, 383; İbn A'sem, III [V-VI], 72-73.

⁵⁶ İbn A'sem, III [V-VI], 74.

⁵⁷ Taberî, V, 598; İbnu'l-Esir, *Kâmil*, IV, 182.

⁵⁸ Harekete katılanlar arasında 16 kişiden dokuzu Yemenlidir (Bk. Watt, s. 51).

önemli etkisi olduğu görülmektedir. Diğer taraftan Ali'nin iktidarının Irak'taki taraftarlarınca devam ettirilememesi ve Emevîlerin buradaki muhalifleri kendi tarafına çekecek politikalar üretememesi, Ali'nin vefatından yaklaşık 20 yıl sonra oğlunun Kûfe'ye çağrılmasını sağlamıştır. Ali ve taraftarlarına lânet okumak gibi tahrik edici bazı uygulamalar, Ehl-i beyt taraftarlarının fikirlerini inanç boyutunda savunmalarını besleyen icraatlar olmuştur.

Ali'nin oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye,* Kerbelâ'da ağabeyi Hüseyin'le birlikte kardeşlerinin ve yeğenlerinin çoğunun öldürülmesi üzerine ailenin en önemli ismi konumuna geldi. Hüseyin Kûfe'ye gittiğinde onunla birlikte hareket etmeyen Muhammed, Ali evlâdının intikamını almak isteyen bazı muhaliflerin ilgi odağı oldu. Muhtemelen onun Ehl-i beyt'in temsilcisi olarak değer görmesi, Abdullah b. ez-Zübeyr ile aralarının bozulmasının nedenlerindedir. Muhtâr b. Ebî 'Ubeyd es-Sakafî'nin Kûfe'de Ehl-i beyt'ten öldürülenlerin intikamını almak için yürüttüğü faaliyetlerde ilişki içinde olduğunu iddia ettiği kişi, Muhammed b. el-Hanefiyye'dir.⁵⁹ Muhammed'in bu iddiaya, ortada bir cevap verdiği rivayet edilir.⁶⁰ Bununla birlikte onun iktidara ulaşmak için aleni bir çalışma içine girdiği söylenemez. Yaşadığı dönemdeki karışık siyasî ortamdan uzak kalmayı tercih etmesinde, ileri sürebileceği iddialara nâil olmasına uygun bir ortamın mevcut olmaması, Ehl-i beyt'e mensubiyetten hareketle yönetime tâlip olmanın yeterince destek gören bir argüman olmaktan çıkması, akrabalarının başına gelenlerin ve daha da önemlisi kişisel olarak siyasî arenada yer almak istememesinin etkisi olabilir.

Hüseyin'in ve beraberinde olan kardeşleriyle yeğenlerinin öldürülmesi, uzun bir süre Ehl-i beyt iddiasıyla ortaya çıkanların, onun soyundan gelmesine gerekçe oluşturmuş görünüyor. Ali'nin Hâşimîler içinde Ehl-i beyt'in haklarını savunması, onun konumunu güçlendirdiği gibi Hüseyin ile beraberindekilerin acıklı bir şekilde öldürülmesi, taleplerini savunulabilir, destekçisi olan bir duruma getirmiştir. İmâmların Hüseyin'in çocuklarından geldiğine inanılmasının Kerbelâ'da karşılaştığı sonla ilişkili olması kuvvetle muhtemeldir.

Kerbelâ faciasından sağ kurtulan Hüseyin'in oğlu Ali, iktidara ulaşmanın zorluğunu, iktidar sahiplerinin ellerindeki gücü kaybetmemek için her şeyi göze alabileceklerini, babası ve kardeşleri dahil olmak üzere orada bulunan akrabalarının tamamına yakınının öldürülmesiyle bizzat yaşadı. Belki kişiliği de siyasî bir iddiayı açıkça dillendirmeye müsait olmadığı için siyasî arenadan uzak bir hayat yaşamayı tercih etti. Ama onun oğlu Zeyd, Ehl-i beyt'in siyasî taleplerini gerçekleştirmek için önüne çıkan fırsatları değerlendirmeye kararlıydı. Hilâfetin kendi hakları olduğunu ileri süren⁶¹ Zeyd, Kûfelilerin destek sözlerine güvenerek ayaklandı. Başlarda gördüğü desteği gün geçtikçe kaybetti ve sonunda Kûfe'de muhasara altında öldürüldü (122/740).

Ehl-i beyt siyasî mirası, yukarıda sözünü ettiğimiz gelişmelerin tetiklemesiyle Ali evlâdının, hatta bunlardan Hüseyin'in çocuklarının hakkı olarak görülmeye başlandığı halde, hareketin gördüğü teveccüh sonucu Hâşimîler arasında başka kişilerin de iktidar iddiasında buldukları müşahede edilmektedir. Abdullah b.

* Annesi, Hanifeoğullarından Havîe bt. Ca'fer'dir.

⁵⁹ Dîneverî, s. 289; Ya'kûbî, II, 258; Taberî, V, 580, VI, 16.

⁶⁰ Ya'kûbî, II, 258.

⁶¹ Taberî, VII, 181.

Muâviye, Ehl-i beyt olarak Hâşimîlerin iktidara sahip olması gerektiğini savunan, ancak Ali evlâdından olmayan bir isimdir. Kendisiyle aynı adı taşıyan dedesi Abdullah b. Ca'fer, Hüseyin'i Kûfe'ye gitmekten vazgeçirmeye çalışınlardandı. Abdullah, Emevîler Devletinin yıkılma sürecine girdiği yıllarda Kûfe valisi Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz tarafından tutuklandı. Daha sonra Kûfeli Şiîlerin onu isyana teşvik etmesiyle isyan etti (127/744).⁶² Valinin isyancılara karşı harekete geçmesi üzerine iç kaleye sığınan Abdullah ve adamları, valiyle şehri terk etmeleri koşuluyla anlaşılardı. Kûfe'den ayrılan Abdullah, adamlarıyla birlikte İran taraflarına gitti. Ehl-i beyt taraftarlarından başka, birçok muhalifin desteğini sağlayan Abdullah, Mervân b. Muhammed'in yönetimi ele geçirmesinden sonra üzerine gönderdiği orduya yenilince Horasan'a kaçtı (129/746-747). Burada Abbâsîlerin temsilcisi olan Ebû Müslim el-Horasânî'den destek alacağını umuyordu; ancak onun emriyle hapsedildi ve bir süre sonra da öldürüldü.

Ehl-i beyt'in iktidarı ele geçirme serüveninin en başarılı aktörü, Abbâsî harekettir. Abbâsîler, Ali ve evlâtlarının bu işin sıkıntısını çektikleri yıllarda geri planda kalmayı, hatta genellikle işlerine bakmayı tercih etmişlerdi. Öyle ki Emevîlerin kendilerine verdikleri Şam yakınlarındaki Humeyme köyünde hayatlarını idâme ettiriyorlardı. Abbasî hareketi, Emevîlere muhalif olanların çıkardıkları isyanların yanı sıra hanedan çatışmasının arttığı bir dönemde faaliyetlerini sistemli ve gizli bir dâvetle yayan bir hareketti. Faaliyetlerini yoğunlaştırdıkları sıralarda Ehl-i beyt'ten genellikle Ali evlâdı anlaşıldığı için, bunun yerine yine Ehl-i beyt'in eski siyasî anlamına gönderme yapan başka bir terkip keşfettiler: *Âlu Muhammed*. Bu terkip, hem Ehl-i beyt taraftarlarının gönlünü okşayan, hareketi kendi liderleri ve talepleriyle ilişkilendirmelerine imkân tanıyan, hem de ileride başka bir alana yönlendirilmesi mümkün olan bir araçtı. Öte yandan keşfedilen yeni slogan (*er-Rızâ min Âli Muhammed*), Hz.Peygamber'in dinî önderliğine de bir gönderme yapıyordu. Rivayetlerde, Abbâsoğullarının mücadelenin ilk dönemlerinde amcazâdeleri için çalıştıkları görüntüsünü vermeye özellikle özen gösterdikleri nakledilmektedir. Bu durum, bir asırlık mücadelenin liderliğini değiştirme aşamasında gerekli gibi görünmektedir. Abbâsoğullarının iktidarı bir vasiyete istinâden aldıklarına dair bazı rivayetler bulunmaktadır. Buna göre Muhammed b. el-Hanefiyye'nin oğlu Ebû Hâşim, Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs'a vasiyet etmiştir.⁶³ Bu rivayetin, meşrûiyet tartışmasını ortadan kaldırmak ve/veya muhalifleri kendi bayrakları altında toplamak isteyen Abbâsîlerin propagandacılarının gayretiyle ortaya çıkmış olması muhtemeldir. Çünkü Abbâsî hareketi zamanında, -yaygınlık derecesi tartışılrsa da- itikadî anlamda bir Şiî mezhebi vardır ve iktidar artık Şârî tarafından Ali ve evlâtlarına verilen bir hak olarak görülmeye başlanmıştır.

Buraya kadar Ehl-i beyt'i, "liderin ailesinden olanlar" şeklindeki anlamına vurgu yaparak zamanla kavramlaşan bir tabir olarak tasvir etmeye ve tarihî yansımalarını göstermeye çalıştık. Yaptığımız açıklamalardan anlaşılacağı üzere Ehl-i beyt tamlama-

⁶² Nesebi Abdullah b. Muâviye b. Abdullah b. Ca'fer b. Ebî Tâlib şeklindedir.

⁶³ Bk. Taberî, VII, 302-309; Fığlalı, Ethem Ruhi, "Abdullah b. Muâviye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, I, 118-119.

⁶⁴ Rivayetlere yönelik tenkitler için bk. Bozkurt, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*, Ankara 2000, s. 24-34.

sının Câhiliyye dönemindeki anlamıyla İslâm tarihinin ilk dönemindeki anlamı arasında büyük bir paralellik göze çarpmaktadır. Medîne döneminde ortaya çıkan siyasî yapı ve bunun Kureyşli Müslümanlar tarafından sürdürülmesi, Hz.Peygamber'in aile mensuplarının, -cılız bir sesle de olsa- Ali'nin kişiliğinde siyasî taleplerde bulunması ve daha sonra da bu iddianın genellikle onun çocuklarıyla ahfâdı tarafından sürdürülmesi, Ehl-i beyt tamlamasının Resûlullah'ın bazı akrabalarına tahsis edilmesini beslemiştir. Burada özellikle üzerinde durmaya çalıştığımız meselelerden biri, Ehl-i beyt tamlamasının Câhiliyye döneminde sahip olduğu anlamların çoğunun, varlığını Hz.Peygamber ve Râşid halifeler döneminde kesintiye uğramadan koruduğudur.

Yukarıda anlatılan ve bir kısmı fiilen isyanlara dönüşen hareketlerin asıl destekleyicilerinin Arap kabileleri olduğu, kabileler arasındaki ilişkilerin Arap kültürüne paralel yürüdüğü unutulmamalıdır. Muhtâr b. Ebî 'Ubeyd, Zeyd b. Ali ve Abdullah b. Muâviye'nin ayaklanmalarında Mevâlinin desteğinin, hareketlerin fikrî oluşumu üzerinde büyük bir etkisinin olması mümkün değildir. Mevâlinin bu hareketlere katılmalarının temel sebepleri arasında, özellikle bazı eyâletlerde gördükleri baskı ve kısmen kimi art niyetli insanların toplumsal çatışmayı körüklemeye yönelik faaliyetleri zikredilebilir.

Ehl-i beyt mensupları, iddialarını Hz.Peygamber'in akrabaları olarak siyasî miraslarını talep etme üzerine bina etmişler; bu arada birçok gayr-ı memnûn unsurun desteğini de kazanmışlardır. Gayr-ı memnûnlar arasında Yemenlilerin varlığı, kendisini güçlü bir şekilde hissettirmektedir. Onlardaki hanedan düşüncesi, Hâşimîlerin siyasî miras talepleriyle de uyuşan ve ortak mağduriyet fikrini besleyen etkenlerden biri olarak hesaba katılmalıdır. Zaman zaman Hz.Peygamber'in Ehl-i beyt'inden olmanın dinî yönüne vurgu yapıldığı (ehlu beyti'n-nübüvve) ve bunun siyasî emeller için kullanılma koşullarının bulunduğu da unutulmamalıdır.